

ПОТИЛЬЧАК Олександр Валентинович,
доктор історичних наук, професор, завідувач
кафедри джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін Національного
педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3518-9280>
e-mail: pot1965@ukr.net

ДИТИНСТВО У ВІЙНІ: ДО ІСТОРІЇ СПЕЦІАЛЬНИХ ДИТЯЧИХ УСТАНОВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 1943-1950 РОКІВ

(рец. на кн.: Лисиця Л. Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР
у 1943-1950 рр.: монографія. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2021. 252 с.)

Історичний досвід засвідчує, що як би не склалися взаємини влади й суспільства, піклування про генофонд нації завжди було, є та залишатиметься ключовим напрямком внутрішньої політики держави. Інша справа, на яких засадах буде держава свої відносини з власним громадянством, які бачить пріоритети у стосунках з суспільством, а відтак і якій меті підпорядковує виховання підростаючого покоління? Практика більшовицького тоталітаризму у ХХ ст. та путінської Росії на початку ХХІ ст. виявила доволі суперечливі тенденції в дитячому сегменті соціальної політики. Вибудувана сталінською владою на воєнно-комуністичних підвалинах концепція «людини-гвинтика» була віддзеркаленням справжньої мети цієї влади – тотального підпорядкування особи, цілих суспільних верств і громадських інституцій волі партійно-державного керівництва СРСР. Вдаючись до образного порівняння, зазначимо, що дітям і підліткам у цій системі «людей-гвинтиків» відводилося місце «заготівок для нарізання різьби радянського патріота».

У силу їхніх вікових і психологічних особливостей неповнолітні у будь-якому суспільстві завжди належали й належать до потенційно найуразливіших соціальних категорій. Ця уразливість багаторазово зростає в роки війн, революцій, голоду, репресій інших соціальних катаклізмів. У цьому контексті чи не найтрагічнішим періодом в історії кількох поколінь модерного українського суспільства виявилися роки Другої світової війни та повоєнного часу. Найболючіше відбившись саме на долях дітей цієї доби, війна (та не менш складні й суперечливі повоєнні часи) вкотре вже в ХХ ст. відродили до життя ганебні явища сирітства, безпритульності, бездоглядності та породжений ними широкий спектр асоціальної поведінки наймолодших громадян аж до виявів неповнолітньої злочинності.

Природно, що влада не могла не реагувати на ці загрози генофонду радянської держави. У Радянському Союзі та в Українській РСР провідну роль у соціальній реабілітації, вихованні та, зрештою, у фізичному порятунку дітей соціально вразливих категорій відіграла система спеціальних дитячих закладів наркоматів (міністерств) освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ і соціального забезпечення. Проте в силу зрозумілих причин, проблема діяльності цих специфічних установ на території України в роки Другої світової війни та повоєнного часу не знайшла скільки-небудь докладного вивчення в історичній науці.

З огляду на зазначене вище монографія черкаської історикині Лариси Григорівни Лисиці, яка нещодавно вийшла друком, має очевидну науково-теоретичну та суспільну актуальність. В основі цього тексту маємо дослідження регіональної специфіки організації та діяльності мережі спеціальних дитячих установ Наддніпрянщини та Східної України в 1943–1950 рр., а також спробу визначити місце таких спецустанов у вирішенні завдань державної програми допомоги уразливим соціальним категоріям із неповнолітнім статусом.

Авторка цього доволі глибокого наукового дослідження окреслила та проаналізувала ключові проблеми, пов'язані з організацією й функціонуванням спеціальних дитячих установ Української РСР у 1943 – 1950 рр.; з'ясувала місце різних типів СДУ в системі інших закладів для неповнолітніх цього періоду, схарактеризувала нормативно-правову базу діяльності дитячих спец установ. Дослідниця спробувала комплексно проаналізувати умови

утримання їх вихованців та розкрити роль і місце цих установ у соціальній реабілітації дітей з особливими суспільними потребами.

Наукова новизна дослідження Л. Лисиці вирізняється низкою аспектів, серед яких виділимо систематизація всього комплексу існуючої історіографії проблеми, залучення до наукового обігу та критичний аналіз широкого кола різнопланових документальних архівних джерел, що містять дані про розбудову та функціонування спеціальних дитячих установ України, їхні контингенти, кадрове забезпечення, умови навчання і виховання, матеріально-побутові та санітарно-гігієнічні умови тощо. На цій джерельній основі авторка комплексно аналізує умови утримання, навчання і виховання дітей з особливими суспільними потребами у спеціальних дитячих установах різних урядових відомств. Також привертає увагу спроба визначення ролі та місця конкретних типів спецдитустанов різної відомчої підпорядкованості у соціальній реабілітації дітей з особливими суспільними потребами, а також авторське трактування наслідків впливу політики тоталітарної держави і спроб соціально-економічного реформування на становище вихованців спецдитустанов УРСР у досліджуваній період.

Такі масштабні напрацювання стали можливими завдяки ретельному опрацюванню авторкою тридцяти фондів чотирьох центральних і шести регіональних архівів України, збірників опублікованих документів і матеріалів, статистичних довідників, повоєнної періодики, мемуарних джерел. Підкреслимо, що формулюючи принципові теоретико-методологічні й наукові положення свого дослідження Л. Лисиця опрацювала й тематично споріднені дисертаційні, монографічні та узагальнюючі праці вітчизняних істориків.

Належної оцінки заслуговує критичний підхід до аналізу джерел різного походження та інформативності, застосування міждисциплінарних методик дослідження, зокрема залучення у його контекст статистичних і соціологічних методів. Наприклад, оцінюючи ступінь достовірності архівних документів радянського походження авторка справедливо наголошує на їх «ідеологічній зашореності», «тенденційності», на тому, що вони «нерідко містять перебільшені дані, приписки, а то й відверті фальсифікації». Також дослідниця розробила власну програму (запитальник) соціологічного опитування колишніх вихованців спеціальних дитячих установ повоєнного періоду та провела відповідне інтерв'ювання.

Загальна структура монографії, побудована на проблемно-хронологічних засадах, є збалансованою та репрезентативною й вона об'єднана внутрішньою логікою. Це дозволяє авторці простежити та вивчити сформульоване у завданнях праці аспектно-сюжетне різноманіття проблеми організації й діяльності спеціальних дитячих установ України у зазначений хронологічний період.

Предметна сфера другого розділу дослідження охоплює історичні умови та нормативно-правове регулювання діяльності спеціальних дитячих установ. Розглядаючи наслідки війни для неповнолітніх громадян Української РСР, Л. Лисиця на широкому фактичному матеріалі виокремлює основні проблеми тогочасного дитячого соціуму: зростаючу безпритульність і бездоглядність, сирітство, продовольчі труднощі і голод, відсутність одягу та взуття, катастрофічне погіршення стану здоров'я дітей війни, зростання кількості дітей-інвалідів, вплив війни на зростання асоціальної поведінки дітей і дитячої злочинності. Розвиваючи сюжетну лінію про організацію фондів матеріальної допомоги дітям-сиротам і «всенародний характер», що його набрав збір коштів на ці потреби, дослідниця водночас обґрунтовано підкреслює, що подібні фонди так і не змогли повною мірою зарадити скрутному становищу дітей-вихованців спецдитустанов у 1943 – 1945 рр.

На основі аналізу урядових постанов довоєнного періоду дослідниця встановила типологію спецдитустанов наркоматів (міністерств) освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ і соціального забезпечення. Певне висвітлення в монографії знайшла нормативно-правова база 1942 – 1943 рр., ухвалена стосовно основних напрямків державної політики у сфері допомоги дітям-сиротам. Л. Лисиця також проаналізувала союзні й республіканські урядові постанови та відомчі нормативні документи 1943 – 1945 рр. стосовно відновлення існуючих та організації нових дитячих установ, виявлення та обліку сиріт, створення приймальників-розподільників, дитячих будинків НКО та будинків дитини НКЗ УРСР, патрунування, опіки, піклування та усиновлення.

Важливою проблемою, що висвітлюється в книзі, є структурна перебудова системи спеціальних дитячих установ Народного комісаріату освіти УРСР у 1944 р., коли на основі розподілу дітей за віком і родинними зв'язками, були визначені основні типи дитячих будинків НКО – дошкільні, шкільні та «змішані». Авторка виокремлює напрямки діяльності спецдитустанов повоєнного періоду, що потребували нормативного регулювання, зокрема: організацію підсобних господарств, розширення мережі дитячих будинків у республіці, створення подібних установ на промислових підприємствах і в колгоспах, організацію медичних закладів для дітей з особливими соціальними потребами та запровадження єдиних стандартів утримання дітей в спецустановах, кадрове забезпечення останніх і контроль за їх роботою, працевлаштування та освіта випускників дитячих спеціальних установ, питання літнього оздоровлення вихованців дитбудинків тощо.

Л. Лисиця звертає увагу на те, як саме питання боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю знайшли відображення в Законі Української РСР «Про п'ятирічний план відбудови народного господарства УРСР на 1946-1950 рр.» та урядових постановах 1948-1950 рр. «Про поліпшення роботи дитячих будинків». Не пройшов поза увагою авторки і такий суттєвий аспект проблеми дослідження як нормативне регулювання участі підконтрольних тоталітарній владі громадських організацій у соціальному облаштуванні дітей-сиріт. Поряд із цим дослідниця торкається питання розвитку нормативно-правової та розпорядчої бази перевиховання неповнолітніх правопорушників у пенітенціарних установах УРСР. Підсумовуючи аналіз проблеми нормативного забезпечення діяльності спеціальних дитячих установ УРСР у 1943-1950 рр., авторка цілком обґрунтовано підкреслює, що «низка партійно-державних рішень носила декларативний, популістський характер, а їхня реалізація часто не була підкріплена реальними практичними кроками».

Для комплексного осягнення теми організації та функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943 – 1950 рр. важливе значення має аналіз залежності специфіки їх діяльності від відомчого підпорядкування останніх. Ці ключові проблемні завдання знайшли авторське вирішення у третьому та четвертому розділах монографії Л. Лисиці. Зокрема, авторкою досить докладно, в проблемно-хронологічному ключі, проаналізовано стан і динаміку розвитку мережі спеціальних дитячих установ наркоматів (міністерств) освіти та охорони здоров'я Української РСР у 1943 – 1950 рр. Аналізуючи контингенти вихованців будинків дитини НКОЗ (МОЗ) і дитячих будинків НКО (МО) УРСР, дослідниця документально простежила динаміку чисельності останніх, джерела їх формування, етнічний, віковий і статевий склад, стан здоров'я дітей та підлітків. Окремого розгляду в цій частині праці дістали так звані «спеціальні дитбудинки» і «дитячі будинки змішаного типу».

На основі аналізу контингентно-кількісного складу дитбудинків і будинків дитини, науковця обґрунтовано зазначає, що «існуюча мережа дитбудинків не відповідала кількості безпритульних дітей, тому ці заклади були переповнені». Говорячи про стан забезпечення дитячих установ найнеобхіднішим: лазнями, ізоляторами, санітарними перепускниками, меблями, кухонним посудом, постільною білизною, одягом, взуттям, продовольством, іграшками і предметами особистої гігієни дітей, Л. Лисиця підкреслює хронічний брак усього переліченого, проблеми з лагодженням приміщень спецдитустанов, опаленням у зимовий період, харчуванням дітей, наводить приклади боротьби з дистрофією серед вихованців дитячих установ, забезпечення грудних дітей материнським молоком тощо. Окремого розгляду отримали питання ефективності діяльності підсобних господарств дитячих установ, «шефської допомоги», літнього оздоровлення вихованців.

Важливим аспектом дослідження у цій частині монографії стала епідемічна ситуація у спеціальних дитячих установах. На основі аналізу відповідної статистики, авторка робить висновок про «досить високий» рівень смертності дітей в цих установах у 1943 – 1944 рр., виокремлює основні її причини – гострі інфекційні захворювання та фізичне виснаження дітей, а також обґрунтовано зазначає, що в міру покращення матеріального постачання установ та умов утримання дітей, смертність серед їхніх вихованців поступово зменшувалася.

Підкреслюючи, що основним принципом у навчанні та вихованні дітей шкільного віку з дитячих будинків був так званий «всеобуч», а повне охоплення вихованців загальною

освітою доходило до 99 %, Л. Лисиця критично зауважує невідповідність цієї статистики фактичному стану речей, передусім через поширені «рапортоманію» та приписки. Цю загалом правильну тезу, дослідниця обґрунтовує аналізом реального стану матеріально-технічного забезпечення шкіл при дитбудинках, забезпечення дітей книжковим фондом бібліотек, підручниками, навчальним приладдям тощо. Вивчаючи відповідну відомчу статистику, авторка застосовує критичний підхід до її аналізу та слушно зазначає, що «твердити про належне забезпечення дитустанов навчальною і художньою літературою і на кінець відбудовчого періоду немає підстав через об'єктивні причини катастрофічних наслідків війни та неймовірні труднощі повоєнного часу». Наводячи приклади старанного ставлення вихованців дитячих будинків до навчання, Л. Лисиця, наразі обґрунтовано, стверджує, що «загалом рівень знань і навчальних умінь цих дітей залишав бажати кращого».

Авторка проаналізувала навчальний процес у спеціальних дитячих установах наркомату (міністерства) освіти УРСР і з точки зору мови навчання, ролі позакласної та гурткової роботи, участі учнів цих шкіл у предметних олімпіадах. Підкресливши загальний пріоритет української, Лариса Григорівна зазначає, що в індустріальних центрах Півдня і Сходу України навчання здійснювалося російською мовою. Подекуди за мовним принципом комплектувався й учнівський контингент.

Окремий сюжетний блок питань, що знайшов своє висвітлення в монографії, стосується виховної роботи у спецдитустановах. Результати досліджень дозволили авторці говорити про повну «регламентацію всього життя у дитячих будинках», а також стверджувати, що «при незначній специфіці виховна робота у спецдитустановах мало чим відрізнялася від її організації в загальноосвітніх школах і дошкільних закладах». Вивчаючи основні напрямки виховної роботи у дитбудинках, Л. Лисиця наголошує на важливості трудового, морально-правового виховання, наводить приклади антипедагогічних методів впливу вихователів і вчителів на дітей, ілюструє роботу педагогічних рад установ як провідного організуючого та координуючого органу навчально-виховної роботи в дитячих будинках, аналізує статистику втеч вихованців цих установ, та намагається статистично прослідкувати типові долі випускників дитбудинків.

Вивчаючи проблему кадрового забезпечення спецдитустанов дослідниця проаналізувала склад директорського корпусу, контингенти вихователів і медичного персоналу. Підкреслюючи самовідданість праці переважної більшості загалу адміністративних, педагогічних і медичних працівників спеціальних дитячих установ, авторка все ж справедливо наголошує на численних фактах неналежного виконання ними своїх службових обов'язків, зловживаннях і злочинах.

У четвертому розділі монографії Л. Лисиці розглянуто питання функціонування спеціальних дитячих установ наркоматів (міністерств) внутрішніх справ, соціального забезпечення та інших відомств УРСР у 1943 – 1950 рр. Архітектоніка розділу вибудована з урахуванням функцій і ролі кожного з перелічених радянських відомств, промислових і сільськогосподарських підприємств у розвитку мережі спецдитустанов. Зокрема, зроблено досить вдалу спробу аналізу особливостей діяльності спеціальних дитячих установ системи наркомату (міністерства) внутрішніх справ УРСР. Авторка послідовно, на суворо документальній основі, розглядає специфіку нормативного регулювання діяльності, функції, практику роботи дитячих кімнат міліції. Значно більше уваги відведено установам, котрі, з погляду дослідниці, «посідали ключове місце серед спеціальних дитячих установ, відіграючи провідну роль у боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю» – дитячим приймальникам-розподільникам (ДПР). У матеріалі розділу знайшлося місце для аналізу процесу розбудови мережі ДПР у 1944-1947 рр., контингентів цих установ, стану їх матеріально-технічного забезпечення, умов утримання дітей, їхнього харчування, забезпечення одягом та взуттям, санітарного стану приймальників-розподільників тощо. Певне місце в дисертації відведене вивченню кадрового складу працівників ДПР, випадків службової недбалості, зловживань і злочинів, що траплялися в їхньому середовищі, втеч і самовільних відлучок дітей із цих установ.

Іншими функціонально важливими типами дитячих спеціальних установ, що про них йдеться у праці Л. Лисиці, були дитячі трудово-виховні колонії (ДТВК) і дитячі трудові

колонії (ДТК) НКВС (МВС) Української РСР. Визначаючи статусні та функціонально-типологічні особливості діяльності цих установ, дослідниця підмічає, що в основі виправлення й перевиховання їх асоціально налаштованих вихованців знаходилась праця, аналізує виробничі профілі колоній, систему виробничого навчання в них. Певного, хоча й досить поверхового, авторського аналізу отримали аспекти оплати праці вихованців дитячих колоній, забезпечення загальної освіти та виховання контингенту, зловживання і злочини працівників цих установ, статистика втеч дітей і підлітків.

Характеризуючи матеріально-побутовий стан дитячих колоній у 1944-1945 рр., дослідниця обґрунтовано називає його в цілому незадовільним, а повоєнне покращення кваліфікує як таке, що «не дає підстав говорити про належні санітарні умови утримання вихованців». Загалом авторка не без підстав підкреслює, що «колонії для неповнолітніх виконували меншою мірою карні, а більшою – виховні функції».

Ведучи мову про спеціальні установи для дітей з особливими потребами та послабленим здоров'ям Л. Лисиця слушно наголошує на тому, що основною причиною розгортання мережі подібних закладів стало багаторазове зростання кількості хворих, виснажених дітей і дітей-інвалідів. Намагаючись з'ясувати особливості розбудови мережі дитячих будинків для інвалідів різних профілів, джерел поповнення, статевого, вікового та фізичного стану їхніх контингентів, авторка критично аналізує відомчу статистику, звертає увагу на вирішення державою проблеми працевлаштування колишніх вихованців цих установ, побіжно характеризує кадровий склад останніх, підкреслюючи гострий брак медичних працівників у дитбудинках для інвалідів.

Характеризуючи матеріально-технічний стан будинків для дітей-інвалідів та умови утримання вихованців дослідниця пише про відсутність найнеобхіднішого, брак палива, одягу і взуття, меблів, постільної і натільної білизни, інвентарю, погане харчування дітей. Певне місце у монографії відведене дослідженню таких аспектів як: функціонування підсобних господарств і майстерень при будинках дітей-інвалідів, навчально-виховна робота з контингентом, літне оздоровлення дітей. Дещо менше уваги Л. Лисиця приділяє вивченню специфіки діяльності лікувальних дитячих будинків наркомату (міністерства) охорони здоров'я та мережі дитбудинків санаторного типу підвідомчих освітянській галузі Української РСР.

Визначаючи дитячі будинки промислових, сільськогосподарських підприємств і колгоспів як установи «принципово нового якісного типу», дослідниця підкреслює їхнє галузеве-виробниче підпорядкування і фінансування, наголошуючи, що ініціатива організації подібних дитячих будинків виходила «з місць», а головною причиною появи стали «надзвичайні масштаби дитячої безпритульності, бездоглядності та сирітства, коли мережа державних дитячих установ не могла забезпечити існуючі потреби». За підрахунками авторки власні дитячі будинки у 1946-1950 рр. створювали підприємства 21-го міністерства і відомства.

У монографії представлено досить докладну характеристику контингентів відомчих дитбудинків за джерелами поповнення, віком, статтю, соціальним походженням, побіжно йдеться про дитячі будинки так званого «змішаного типу» з різновіковим контингентом вихованців, а також розглядається мережа і джерела фінансування колгоспних дитбудинків. Досліджуючи умови утримання вихованців у дитбудинках відомчого підпорядкування, Л. Лисиця підкреслює «загалом кращу їх забезпеченість, порівняно з вихованцями дитбудинків міністерства освіти», обґрунтовуючи такий висновок меншою кількістю дітей у цих установах і кращим рівнем їх матеріального забезпечення.

Попри широкий спектр досліджених питань історії дитячих установ радянської України завершального періоду Другої світової війни та перших повоєнних років, рецензована монографія демонструє простір для глибшого аналізу як проблеми політики тоталітарної держави у сфері виховання підростаючих поколінь в цілому, так і окремих її прикладних аспектів. Зокрема, ґрунтовнішого документального аналізу потребують питання асоціальної та девіантної поведінки у дитячому середовищі перших повоєнних років, еволюції нормативно-правової та розпорядчої бази перевиховання неповнолітніх правопорушників у радянських пенітенціарних установах, стану здоров'я вихованців дитячих будинків наркомату (міністерства) освіти УРСР у повоєнний період, причин, що призводили до втеч вихованців із дитячих будинків, кадрового забезпечення діяльності дитячих

приймальників-розподільників, дитячих виховно-трудова і трудових колоній НКВС (МВС) УРСР, навчально-виховної роботи в дитячих трудових колоніях. Поза рамками монографічного дослідження поки що залишається діяльність будинків дитини при таборах ГУТАБу, а також установ для утримання дітей репресованих громадян. Свого подальшого вивчення чекає й досвід тоталітарної держави щодо працевлаштування вихованців дитячих будинків для інвалідів і кадрового забезпечення відомчих дитбудинків у повоєнний період.

Монографія Л. Лисиці є наразі важливим кроком у вивчення повоєнного досвіду тоталітарної влади щодо соціальної реабілітації дітей уразливих категорій, особливостей діяльності спеціальних дитячих установ у 1943 – 1950 рр. Сподіваємось, що описаний у книзі досвід стане уроком історії для сучасних політиків, зокрема й при формуванні актуальної соціальної політики в сегменті охорони дитинства, підвищення рівня соціальної захищеності постраждалих від агресії путінської Росії українських дітей, а відтак гармонізації адаптації України у Європейське співтовариство.

Одержано редакцією 31.10.2022
Прийнято до публікації 12.12.2022

